

RADOVI O AGRARNIM ODNOSIMA I KUĆNIM ZADRUGAMA

U tijeku XX. st. suvremena je historiografija suočila povjesničare s nizom novih izazova u svezi s objašnjavanjem složenih društveno-povijesnih pojava i procesa. Već u prvoj polovini XX. st. europski su povjesničari započeli s "podruštvljavanjem" povijesnih znanosti i s istraživanjima širih društvenih tema, udaljivši se od dotad prevladavajuće "događajne" povjesnice čiji korijeni sežu u rano XIX. st. Taj stariji historiografski smjer većinom je bio usredotočen na istraživanje samo jedne teme, tj. političke povijesti. Ipak, treba naglasiti da se moderne tendencije u historiografiji temelje na plodnome spoju genetičke i socijalne historiografije, pa su u istraživanjima složenih struktura društva otvorene brojne nove teme sa zamjetnim znanstvenim radovima koji sintetiziraju spoznaje iz gospodarske, društvene, kulturne i političke povijesti. U njima je vidljiva sve veća interdisciplinarnost u istraživačkom pristupu u kojem povijesna znanost sve više koristi znanstvene metode i spoznaje sociologije, lingvistike, antropologije, ekonomije i drugih društveno-humanističkih znanosti.

Promatramo li dugogodišnji rad povjesničara dr. sc. Dragutina Pavličevića lako je primijetiti kako njegov znanstveni interes obuhvaća upravo širok krug tema koje su bliske navedenom spoju genetičke i socijalne historiografije. Zasigurno jedna od središnjih tema njegova znanstveno-istraživačkoga rada jest povijesni položaj hrvatskoga agrarnoga stanovništva u XIX. i XX. st. Upravo u istraživanju agrarne problematike Pavličević je dao znatan doprinos hrvatskoj historiografiji, obrađujući složene socio-povijesne odnose koji su utjecali na raslojavanje hrvatskoga sela i razvoj modernoga hrvatskoga građanskoga društva.

Već nas rani radovi dr. sc. Dragutina Pavličevića, npr. *Neki narodni običaji u Požeškoj dolini* (Požeški zbornik 1, Požega 1961., str. 305-309) upućuju na zaključak kako je autor svoj profesionalni interes vrlo rano usredotočio na problematiku povijesnoga istraživanja ruralnoga stanovništva. Ipak, najvažnije radove o toj tematici napisao je kasnih sedamdesetih, odnosno osamdesetih i devedesetih godina XX. st. U ovom članku nije moguće obuhvatiti sve znanstvene, stručne i publicističke radove koje je dr. sc. Pavličević napisao tijekom svoga dugogodišnjega znanstvenoga rada o agrarnim odnosima u XIX. i XX. st.. U prilogu ćemo predstaviti samo dio radova, te uz pomoć tih radova pokušati prikazati širinu i značaj navedene povijesne teme. Također ćemo pokušati prikazati strukturu njegovih najvažnijih monografskih djela o navedenoj problematici.

Uvidom u bibliografiju znanstvenih radova dr. sc. Pavličevića (bibliografiju vidi u ovom zborniku) jasno se razaznaje kako povijesni prilozi o agrarnim odnosima zauzimaju središnje mjesto autorova rada, jer se velik dio odnosi na navedenu temu. Rasprave o agrarnim odnosima možemo načelno podijeliti u nekoliko podskupina:

- Povijesni pregled agrarnih odnosa u Hrvatskoj tijekom XIX. i XX. st.
- Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj - problematika seljačkih nemira i pojava hajdučije u XIX. i XX. st.

Ostali radovi u kojima se mjestimice obrađuje povijesni i društveno-kulturni položaj hrvatskoga ruralnoga stanovništva (zavičajna povijest, povijesne migracije stanovništva, rad na izradi udžbenika i dr.).

Spomenuti rani radovi objavljeni 1961. godine omogućili su dr. sc. Pavličeviću studij povijesti u Beogradu. Nakon njegovoga uspješnoga završetka započela je Pavličevićeva znanstvena karijera u Zagrebu. Magistrirao je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1970. godine s temom *Odjek bosanskoga ustanka 1875.-1881. u Hrvatskoj*. U narednom razdoblju dr. sc. Pavličević započinje sustavno istraživati povijest XIX. st., što je rezultiralo obranom doktorske disertacije 1976. godine pod naslovom *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*. U toj radnji autor je važno mjesto posvetio problematici agrarnih odnosa u Hrvatskoj u drugoj polovini XIX. st., o čemu će kasnije biti više riječi. Prve stručne i znanstvene rasprave o agrarnim odnosima u Hrvatskoj Pavličević je objelodanio upravo u razdoblju od 1970. do 1976. godine. Povodom obilježavanja 400. obljetnice seljačke bune iz 1573. godine objavio je dva članka, popularizirajući navedenu temu i zalažući se da se u školama dostojno obilježi ta velika obljetnica. Na tragu svoje doktorske disertacije već 1976. godine u *Historijskom zborniku* objavio je rad *Seljački nemiri u stubičkom kraju 1883.* (HZ XXIX-XXX, Zagreb, 1976.-1977. str. 397-407) u kojem prikazuje protumadžarsko raspoloženje u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i velike nemire seljaka stubičkoga kraja. Uzrok izbijanju nemira 26. kolovoza 1883. godine autor vidi u agrarnoj krizi koja je snažno zahvatila sjeverozapadnu Hrvatsku, te u promadžarskoj politici bana Pejačevića te - kako piše banski povjerenik i veliki župan varaždinske županije O. Utješenović - i u neodgovornom ponašanju dijela mjesnih činovnika prema stanovništvu zlatarske podžupanije.

U osamdesetim godinama dr. sc. Pavličević objavljuje veliki broj radova o agrarnim odnosima i položaju ruralnoga stanovništva u Hrvatskoj druge polovine XIX. st., a među njima izdvajaju se oni objavljeni u časopisima *Naše teme* i *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*. On će u časopisu *Naše teme* 1984. godine objaviti rad pod naslovom *Agrarni odnosi u banskoj Hrvatskoj (1848.-1903.)* (Br. 11, Zagreb 1984., str. 2409-2424). U tom radu autor problematiku agrarnih odnosa od 1848. do 1903. vidi kao prijelazno razdoblje u kojem su u ranoj fazi još znatno prisutni elementi feudalnoga društveno-gospodarskog sustava, da bi tek u kasnoj fazi počeli prevladavati oblici kapitalističkoga društvenoga sustava i početak jačanja industrijalizacije. Autor ističe da financijska kriza bečkog središta 70-ih godina nije utjecala na gospodarski nerazvijenu bansku Hrvatsku koja je u to vrijeme imala blizu 95% ruralnoga stanovništva, već su ti potresi u Hrvatskoj izazvali veliku agrarnu krizu. Posljedice te krize izazvat će na selu diobu kućnih zadruga i promjenu posjedovne strukture. Istodobno se javlja okrupnjavanje veleposjeda, a s druge strane pojava većega broja malih seoskih posjeda nesposobnih za tržišno privređivanje kapitalističkoga sustava. Proletarizacija i pauperizacija sela ima za posljedicu i pojavu masovnih nemira i buna kao i unutarnje i vanjske migracije pučanstva.

U časopisu *Radovi* Pavličević je objavio dvije rasprave: *O agrarnim odnosima u banskoj Hrvatskoj (1860.-1873.)* (Br. 21, Zagreb 1988., str. 45-80) i *Gospodarske prilike civilne Hr-*

vatske 60. godina XIX. stoljeća, s posebnim osvrtom na agrarnu proizvodnju (Br. 22, Zagreb 1989., str. 133-146). U navedenim radovima autor prikazuje strukturu i gospodarski položaj agrarnoga stanovništva civilne Hrvatske u odnosu na druge dijelove Austro-Ugarske Monarhije. Usporedbom statističkih i demografskih podataka nastalih u drugoj polovini XIX. st. on zorno pokazuje gospodarsko zaostajanje hrvatskih zemalja. Naglašava da je broj stanovnika u gradovima vrlo malen, a znakovit je popisni podatak da se i dio gradskoga stanovništva u tom razdoblju jednim djelom bavi poljodjelstvom. Gospodarsko zaostajanje sela poglavito je vidljivo iz količine prinosa ubranih na poljima kao i u zastupljenosti pojedinih ratarskih kultura, gdje se posebice nazire slaba zastupljenost visoko profitabilnoga industrijskoga bilja. Također, široko je prisutan ekstenzivan uzgoj stoke, a sve to za posljedicu ima malu proizvodnju i u kriznim godinama, pojavu gladi i epidemija, te je nazočna široka rasprostranjenost razbojstva i hajdučije. Iako je banska Hrvatska imala velike površine pod šumama, taj se potencijal nije dovoljno koristio za razvoj zemlje, a šume uz vinograde dugo su u agrarnim područjima ostale problem neraščišćenih odnosa iz feudalnoga vremena. Te su površine bile povod mnogobrojnim sporovima između vlastele i seljaka. Dodatni pokazatelj nepovoljnoga stanja u agraru bila je mala zastupljenost strojeva, odnosno sporo prodiranje modernih agrotehničkih mjera u poljodjelstvu, pa je u tom razdoblju primjetno kako su svi suvremeni načini poljodjelstva vezani gotovo isključivo uz veleposjede.

U istom znanstvenom časopisu dr. sc. Dragutin Pavličević objavio je rad pod naslovom Hajdučija u Hrvatskoj šezdesetih godina XIX. stoljeća (Br. 20, Zagreb 1987., str. 129-157). Navedeni rad također je prilog autorove zainteresiranosti za društveni položaj sela i seljaštva tijekom 19. st. te s ostalim radovima čine zaokruženu tematsku cjelinu istraživanja agrarne problematike. U radu autor naglašava da je zbog agrarne zaostalosti i učestalih nerodica tijekom pedesetih i šezdesetih godina XIX. st. dolazilo do čestih pojava gladi i bolesti na selu te će ti problemi uzrokovati pojavu odmetničkih grupa i pojedinaca. Od ostalih povijesnih radova dr. sc. Dragutina Pavličevića koji obrađuju problem pojave buna i hajdučije u Hrvatskoj treba izdvojiti rad Klasnička buna i drugi nemiri u glinskom kotaru 1883., Glinski Zbornik, 1987. i Seljački nemiri u vrbovečkom kraju 1867. i 1883., Vrbovec u prošlosti i sadašnjosti, Vrbovečki zbornik, 1995.

Dr. sc. Dragutin Pavličević velik dio svoga dotadašnjeg znanstvenog rada iz agrarne problematike u XIX. st. rezimirao je spomenutom doktorskom disertacijom o temi Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj, a njome je ujedno naznačio smjernice svojih daljnjih istraživanja iz tog područja. U monografiji Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj (Biblioteka znanstvenih radova, Sveučilišna naklada LIBER, Sveučilište u Zagrebu-Institut za hrvatsku povijest, Zagreb 1980., str. 394), autor je sintetizirao dugogodišnje istraživanje političkih i gospodarskih prilika u Trojednoj Kraljevini 70. i 80. godina XIX. st. Knjiga ima šest poglavlja, a problematika agrarnih odnosa i bune seljaka ponajviše su zastupljeni u I., III. i IV. poglavlju. U tim dijelovima autor ističe kako politička kriza kao i široko narodno nezadovoljstvo koje je kulminiralo godine 1883. ima uzrok u protekcionističkim mjerama ugarske vlade i kršenju odredaba Hrvatsko-ugarske nagodbe. To je u gospodarski zaostaloj banskoj Hrvatskoj uz već postojeću agrarnu krizu i pauperizaciju sela još više potenciralo narodno nezadovoljstvo. Financijska nesamostalnost nagodbene Hrvat-

ske prema Ugarskoj ima za posljedicu nemogućnost prihvaćanja većega priliva osiromašenoga seoskog pučanstva i njihovo zapošljavanje u gradovima u zemlji koja je urbano, industrijski i prometno zaostala. To dovodi do prvih većih migracija stanovništva kako iz prenapučenih planinskih područja u ravničarske tako i do pojave prvih migracija izvan Monarhije. Kako ističe autor, u Hrvatskoj je u to doba na gospodarskom polju još prevladavala prvobitna akumulacija kapitala, a cijelo razdoblje od 1840. do 1883. može se smatrati prijelaznim razdobljem od feudalizma u kapitalizam. Sukladno tomu nepostojanje jačih novčanih zavoda pogodovalo je domaćim i stranim lihvarima koji su izvlačili ekstraprofite, a sve se to odrazilo na usporavanje modernizacijskih procesa i mjestimičnu pojavu antisemitizma, ali samo kao rubni gospodarski problem uzrokovan propašću brojnih malih posjednika. Veličina agrarne krize poglavito je vidljiva iz podataka da su se seljaci u protumadžarskim pobunama i demonstracijama u isticanju svoga nacionalnoga identiteta željeli suprotstaviti poglavito gospodarskim i financijskim mjerama ugarske vlade, ali i lokalnim činovnicama koje su smatrali slugama nenarodnoga režima i glavnom preprekom za rješavanje ekonomskih problema sela.

Kako se može primijetiti iz spomenutih radova posebnu pozornost u svom radu dr. sc. Dragutin Pavličević obratio je problematici raslojavanja sela i diobi kućnih zadruga kao temeljnoga dotadanjega oblika društveno-gospodarskoga života na hrvatskom selu. Istodobno s radom na problematici narodnog pokreta, koji je snažno zahvatio i hrvatsko selo, te na strukturi agrarne proizvodnje kao i pojavama buna, ustanaka i hajdučije u Hrvatskoj tijekom druge polovine XIX. st., Pavličević posebice istražuje pitanje raspadanja kućnih zadruga, a to je ujedno jedna od glavnih gospodarsko-političkih tema toga stoljeća. U radovima *Elaborat Mojsija Baletića o kućnim zadrugama u Hrvatskoj iz 1852.*, (*Arhivski vjesnik XXXIV.*, Zagreb 1990., str. 9-30), *Kućne zadruge u Vojnoj Krajini (Naše teme 22, Zagreb 1981., str. 1890-1900)*, *Pokušaj tipizacije kućnih zadruga (Naše teme 33, Zagreb 1989., str. 2653-2659)* i *Krajiško zadružno zakonodavstvo 1807-1809.* (*Radovi 25, Zagreb 1992., str. 149-162*) autor elaborira prve pokušaje zakonodavnoga uređenja zadružnoga pitanja u Vojnoj krajini koje su provele početkom XIX. st. središnje bečke vlasti. On o raspadanju patrijarhalnih krajiških kućnih zadruga iznosi mišljenje kako je agrarna kriza 70. godina znatno pospješila taj proces, iako je po statističkim podacima iz toga vremena i dalje vidljiva razlika u broju kućnih zadruga u civilnoj Hrvatskoj i Vojnoj Krajini gdje su se zadruge duže održale zahvaljujući vojnoj upravi. Također slijedeći prvu tipizaciju kućnih zadruga V. Popovića koji ih je podijelio po načinu života i privredivanja, Pavličević ih dodatno dijeli prema staleškoj pripadnosti članova zadruge na seljačko-krajiške, plemićke i gradske, te prema vlasništvu zemlje na ne vlasničke i vlasničke, a iznosi i podjelu prema stupnju homogenosti unutar zadružnoga domaćinstva na nepodijeljene, tajno podijeljene i razdjelničke.

Najznačajnije djelo o agrarnoj problematici u svoj njezinoj slojevitosti iz pera dr. sc. Dragutina Pavličevića zasigurno je monografija *Hrvatske kućne zadruge I.* (*Biblioteka znanstvenih radova, Sveučilišna naklada LIBER, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb 1989., str. 368*) koju je autor zamislio kao dvodijelno izdanje gdje bi se cjelovito opisala povijesna problematika patrijarhalnih kućnih zadruga do godine 1941. Prvi svezak Hrvatskih kućnih zadruga poglavito je vezan za događaje iz XIX. st. s na-

glaskom na razdoblju od 1848. do 1881. godine. Upravo je to vrijeme - naglašava autor - značajno za ubrzani proces raspadanja kućnih zadruga, ali i pokušaja središnjih bečkih vlasti kao i hrvatske banske uprave da zakonskim putem uspori ta negativna kretanja.

Veliku vrijednost monografije Hrvatske kućne zadruge I prepoznali su i ugledni inozemni znanstvenici te su u njenoj ocjeni istaknuli da je dr. sc. Dragutin Pavličević dao značajan doprinos u istraživanju agrarnih odnosa, etnologije, prava i demografije. Poglavitno se ističe ocjena austrijskoga znanstvenika dr. sc. K. Kasera koji ističe da je monografija životno djelo autora. Isto tako će i ruski povjesničar dr. sc. V. I. Frejdzon ocjenjujući monografiju reći da će ta knjiga biti "dugoga vijeka". Treba naglasiti da je za monografiju Hrvatske kućne zadruge I. dr. sc. Pavličević dobio 1991. godine nagradu za znanost Bartol Kašić. Ta knjiga sadrži šest poglavlja. U prva dva poglavlja autor predstavlja problematiku kućnih zadruga uz pomoć radova koje su u proteklim povijesnim vremenima izradili mnogobrojni europski znanstvenici i istraživači te teme. Treće poglavlje obrađuje prve pokušaje zakonodavnoga rješenja zadružne problematike u vrijeme uprave bana Josipa Jelačića. U četvrtom poglavlju autor ističe kako je Hrvatski sabor nakon povratka ustavnoga stanja 1861. godine pokušao riješiti zadružno pitanje u čemu su značajnu ulogu svojim prijedlozima imali Ljudevit Vukotinić, Josip Bunjevac, Miroslav Kulmer, Franjo Žužel, Matija Mrazović, Ognjeslav Utješenović i dr. Kako ističe autor upravo je to vrijeme kada započinje veća dioba kućnih zadruga, otežani politički odnosi kako s Ugarskom tako i s bečkim središtem, ali i unutarnje političke borbe onemogućit će kvalitetno rješenje zadružnoga pitanja, uključujući i odbijanje prihvaćanja prijedloga zadružnoga zakona od strane Hrvatske dvorske kancelarije. Peto poglavlje odnosi se na postnagodbeno vrijeme u Hrvatskoj, kada je donesen prvi liberalni zakon o kućnim zadrugama 1870., ali i na vrijeme u kojem se zbog krize na selu povećava postotak propadanja patrijarhalnih kućnih zadruga. Autor ističe da su se kućne zadruge duže zadržale u Vojnoj krajini od civilne Hrvatske, te da su u njihovu raslojavanju više prednjačile zapadne županije od istočnih, te od kućnih zadruga na prostoru razvojačene Vojne krajine. U šestom poglavlju autor donosi pregled pisanih dokumenata tijekom povijest o zadružnoj problematici, poglavito u razdoblju XVIII. i XIX. stoljeća.

Brojne radove iz agrarne problematike tijekom više desetljeća svoga znanstvenoga rada dr. sc. Dragutin Pavličević objavio je većem broju stručnih i znanstvenih zbornika i časopisa. Također je sudjelovao na više znanstvenih i stručnih skupova, kojom je prilikom prezentirao radove o navedenoj tematici. Poglavitno se to odnosi na rad "O problemu krajiških kućnih zadruga" predstavljen prigodom međunarodnoga znanstvenoga skupa o 100. obljetnici sjedinjenja Vojne krajine s Hrvatskom. Dr. sc. Pavličević je i uredio zbornik radova s navedenoga skupa *Vojna krajina. Povijesni pregled-historiografija-rasprave* (Zagreb 1980., str. 394). Od ostalih radova u zbornicima mogu se izdvojiti *Prilog poznavanju agrarnih odnosa u virovitičkom kotaru* (Virovitički zbornik, Virovitica 1986., str. 185-194), *Počeci hrvatskoga zadružnoga zakonodavstva u doba bana Josipa Šokčevića (1861.-1867.)* (Zbornik radova Hrvatski ban Josip Šokčević, Zagreb-Vinkovci 2000. str. 257-307). Rad je predstavljen u Vinkovcima na znanstvenome skupu u povodu 185. obljetnice rođenja i 100. obljetnice smrti bana Josipa Šokčevića 1996. godine. U organizaciji Društva za hrvatsku povjesnicu Pavličević je sudjelovao 1999. godine na znanstve-

no-stručnom skupu *Hrvatska u 1848-1849. godini*, gdje je izložio referat pod naslovom *Agrarni odnosi u Hrvatskoj 1848.-1849. godine*, a pet godina ranije u Slavonskom Brodu također na znanstvenom skupu istupa s radom u kojemu je predstavio temu iz zavičajne slavonske povijesti pod naslovom *Kućne zadruge u Brodskom Posavlju* (Zbornik radova, Slavonski Brod 2000., str. 213-232). Osim u znanstvenim časopisima i zbornicima kao što su *Vinodolski, Jadranski, Senjski, Glinski, Petrinjski, Zaprešićki zbornik, te Kaj, Zlatna dolina i Arhivski vjesnik* dr. sc. Pavličević je surađivao i u više stručnih časopisa i novina, te je i na planu popularizacije historiografije učinio znatne napore, stoga treba spomenuti samo dio publikacija u kojima je objavljivao svoje članke npr. *Školske novine, Nastava povijesti, Vjesnik, Večernji list, Matica* itd.

Među radovima koji obrađuju povijest, društveni i kulturni život ruralnoga stanovništva izdvajaju se prilozi o povijesnim migracijama hrvatskoga stanovništva u doba osmanskih osvajanja tijekom XVI. i XVII. st. Ti radovi izravno se ne dotiču problematike agrarnih odnosa. Ipak smo ih uvrstili u ovaj pregled, jer nam se čini da je dr. sc. Pavličević dotaknuo važna pitanja hrvatskoga ruralnoga stanovništva dinarskoga područja, poglavito Vlaha i Bunjevaca.

Među tim radovima ističu se *Iz prošlosti Krmpota, Klenovice i Ledenica* (Vinodolski zbornik IV, Crikvenica 1985., str. 281-309), *Seobe Vlaha Krmpočana u XVII. stoljeću* (Vojne krajine na tlu Jugoslavije, zbornik, Beograd, 1989. str. 147-168) i *O pučanstvu Krbave, Like i Gacke s posebnim osvrtom na Bunjevce* (Krbavska bitka i njezine posljedice, zbornik, Zagreb 1998., str. 203-220). U navedenim radovima autor je iznio glavne smjero-rove bunjevačkih migracija s područja Hercegovine preko mletačke Dalmacije u Hrvatsko primorje, te njihovo kasnije rasprostiranje i selidbu na područje Like. Ta zapadna migracija Hrvata-Bunjevaca manje je poznata od sjeverne, te je i u znanstvenoj i stručnoj literaturi rijetko zastupljena. Znanstveno zanimanje za migracije hrvatskoga stanovništva dr. sc. Pavličević pokazao je i na primjeru istraživanja povijesti i kulture gradišćanskih Hrvata (više o tome vidi u prilogu Željka Holjevca u ovom zborniku). Ipak, treba istaknuti kako je pri istraživanju starijeg hrvatskoga iseljništva Pavličevićev rad poglavito značajan zbog pokretanja projekta "Hrvati u okolnim zemljama" u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar, gdje se pod njegovim vodstvom istražuje povijest i kultura Hrvata u Austriji, Mađarskoj, Slovačkoj, Jugoslaviji, Rumunjskoj i Italiji, a također i u susjednoj Bosni i Hercegovini. Drugi važan doprinos dr. sc. Pavličevića jest u činjenici što je kao priređivač i pisac školskih udžbenika iz povijesti skrenuo pozornost o potrebi upoznavanja učenika s temom rubnih hrvatskih preporoda, odnosno među prvima je školskoj mladeži djelomice približio povijest Hrvata u okolnim zemljama. Svoju veliku stvaralačku energiju dr. sc. Dragutin Pavličević i danas koristi u radu na više projekata, a možda najbolji primjer je i priprema monografije o Kutini čiji je on jedan od urednika i suautora.